

Forf. antager, at indtægter og udgifter i lensvæsenet svingede omkring en konstant gennemsnitsværdi, ligesom han bemærker (s. 297), at hovedparten af lensindtægterne blev anvendt eller anvist lokalt. Bag de stort set konstante nettoindtægter fra lenene kan der skjule sig større bevægelser, hvor en række stigende (ordinære og/eller ekstraordinære) udgiftsposter dækkes af øgede lensindtægter. Anm. føler sig ikke overbevist om, at kombinationen af større krongodsområder og stigende kornpriser ikke gav stærkt stigende lensindtægter.

Medens rationaliseringerne inden for lensvæsenet i sig selv frakendes større økonomisk betydning, muliggjorde ændrede lensvilkår og forhøjede pantesummer en udnyttelse af kornprisstigningerne, ligesom sidstnævnte lettede udskrivningen af skatter. Balles undersøgelse understreger ikke mindst skatternes betydning i 1500-tallet – en tidlig skattestat om man vil. Ekstraskatter var med til at betale de ekstraordinære udgifter (afbetaling af gæld og herved af krigsfolk), der anstrengte statsfinanserne. Forf. fremhæver med rette, at ekstraordinære poster gradvis bliver ordinære, og at ekstraordinære indtægter i stigende grad må finansiere »særlige udgifter«. Men i øvrigt lægger Balle ikke synderlig vægt på sondringen mellem ekstraordinære og ordinære poster. Det må da også betegnes som et ideologisk illusionsnummer, når rigsrådet helt op til enevældens indførelse skelnede mellem ordinære og ekstraordinære poster for at fastholde sin politiske stilling. Forf. opererer således med »særlige udgiftsposter« såsom hær, flåde og borgbyggeri.

Fremstillingen og udregningerne fører læseren vidt omkring. F.eks. s. 20ff. kommer en større udredning om sølvets betydning, og under beregningerne af flådeudgifterne anslås flådens

størrelse og bemanning, ligesom stillingsstruktur, rekruttering og lønrammer skitseres. Argumentationen slynger sig som mæandre gennem det omfangsrige værk. Det havde været mere læservenligt, hvis disse detaljerede udredninger, der ofte er sat med lille skrift, var løftet ud af skildringen og anbragt bagest som ekskursor. I stedet får nu dele af fremstillingen præg af en ekskurs. Undervejs kan det således være vanskeligt at fastholde, hvad det er, der sammenlignes, og hvad der evt. mangler konkrete tal for. En uddybning af forf.s indfaldsvinkel samt en strammere stofudvælgelse havde hjulpet læseren.

Afslutningsvis konkluderer forf., »at indtægterne slog til, når de ordinære udgifter blev holdt på det lavest mulige niveau« (s. 330f.). Bemærkningen er under én synsvinkel mindre sigende, idet den blot gengiver, at udgifterne blev dækket af ordinære og ekstraordinære indtægter. Men for forf.s metode er den vigtig, idet det skulle udelukke eksistensen af store ukendte indtægtsposter. Selv om forf. foretrækker usikre tal fremfor ingen tal, får de omfattende beregninger alligevel et fragmentarisk præg. Som Balle selv fremhæver, bliver der ikke tale om et egentligt statsbudget, og grundlaget for forf.s mange beregninger vil utvivlsomt blive diskuteret. Tilbage står imidlertid indtrykket af et kæmpearbejde, hvor de mange udregninger, skøn og sammenligninger er præget af idérigdom. Bogens styrke ligger derfor ikke blot i det større kendskab til gældens og statsfinansernes størrelse og struktur, men også i den inspiration, der kan hentes i forf.s modeller og synspunkter.

Leon Jespersen

Jens Holmgaard: *Bonden, kirken og kroen*. (Landbohistorisk Selskab, 1993). 192 s.

I 1773 lod Ove Høegh-Guldberg udgå en kabinetsordre om indskærpelse af de tidligere love om søn- og festdagens helligholdelse, da man var kommen i erfaring at disse forsømt, misbruges og vanæredes. For at komme til klarhed over omfanget af denne forsømmelighed, lod Sjællands biskop, Ludvig Harboe, foranstalte en undersøgelse blandt provsterne på Sjælland. Det er disse responsa, der fremlægges og kommenteres i Holmgaards bog. Den er således en opfølgelse af hans tidligere *Bonden, kirken og skolen* fra 1986, der bragte provsternes svar fra Viborg Stift. Ved denne udgivelse ses de markante forskelle på kirkelige og landøkonomiske forhold i Jylland og på Sjælland.

Set fra en kirkehistorisk vinkel er bogen meget spændende. Det har i flere sager vist sig uhyre nyttigt at gå arkiverne efter for provsteresponsa på de spørgsmål, biskopperne og Generalkirkeinspektionskollegiet fra tid til anden stillede med henblik på reformer. En række nyere undersøgelser af denne art har givet os et godt indblik i de kirkelige tilstande og den gudstjenestelige praksis på landet i 1700-tallet.

Nu er denne bog udgivet af Landbohistorisk og ikke Kirkehistorisk Selskab og Holmgaards interesse er nok så meget at fokusere på det kulturelle, sociale og landøkonomiske som på det kirkehistoriske.

Det bemærkelsesværdige er, at helligdagslovgivningen er et pietistisk farvet foretagende. De væsentligste foreordninger er fra 1730 og 1735, men helligdagslovgivning findes faktisk før Frederik den Fjerdes sabbatsforordning af 1730, klart udtrykt i Danske lov (6,3,1-4), men her forudsættes at arbejde på helligdage kun udføres modvilligt. Det er tilladt at arbejde efter prædiken når det gælder at redde sig selv eller næsten, så vidt Guds ord tilsteder og kristen samvittighed »kan vide sig at

befrie«. Det er her dybest set overgivet den enkelte som et samvittigheds-spørgsmål. Holmgaard bemærker, at i 1735-forordningen satte hele den kongelige enevælde ind bag Moselovens tredje bud: »Kom hviledagen i hu, at du holder den hellig«. Hvad Holmgaard ikke bemærker, er den nu markant ændrede terminologi. Det hedder ikke længere »Søndage og andre paabudne Hellig- og Bede-Dage«, men *sabbaten*. Det er gammeltestamentlig terminologi, udtryk fra de jødiske ceremonilove, man ved Reformationen havde gjort så meget for at lægge afstand til. Disse ansås netop ved evangeliet ikke længere som gyldige for den kristne. 1600-tallets ortodoksi viser en stadig stigning i brugen af sådan gammeltestamentlig terminologi, hvor Bibelbogen i stadig højere grad i sin helhed bliver normgivende for lovgivningen. Dette er et meget væsentligt skred i retning mod kirketugt med en fundamentalistisk bibelforståelse som redskab – og et klart fald i forhold til den kristne frihed, der var hovedhjørnestenen i tidligere lovgivning.

Præsterne skulle efter Enevældens indførelse være centralmagts trofaste tjenere, overvåge menighederne og håndhæve tugten. Man kan sige, at præsterne i spørgsmålet om kirkegang og helligholdelse af søndagen, kunne handle i egen interesse og ønske en skarp lovgivning, der tvang folk i kirke, men man ser i indberetningerne ved siden af den småtskårne eller vidtløftige præstemoralisme ofte en meget skarp og præcis hævde af den lutherske adskillelse af de to regimenter, det verdslige og åndelige. Niels Hansen Aulum i Karlslunde-Karlstrup indberetter detaljeret om forholdene i sognene, men siger ligeså præcist, at det må være den verdslige øvrigheds opgave at indskærpe den kongelige forordning, for »det vilde have slemme følger med sig, om

præsterne skulde være angivere«. Det er herreds- og birkefogedernes og politimestrenes problem, ikke kirkens.

Man møder til tider forstandige oplyste embedsmænd, der vitterligt ikke har noget at klage over og som så udmærket forstår, at bønderne mødes og drikker deres sammensparede penge op efter kirkegang. Det gør de uden uorden og slagsmål – og det anses for rimeligt nok.

Det er tydeligt, at de fleste præster forstår problemet som et moralsk problem. Det er heller ikke pludseligt nyopståede tilstande, man taler om. Det havde aldrig været almindeligt, at en hel husstand gik i kirke om søndagen. Man sendte oftest blot én afsted for at repræsentere husstanden ved gudstjenesten. Det var på Sjælland almindeligt at arbejde for sig selv om søndagen, når man var så hårdt spændt for af hoveri til daglig. Det var en ren og skær nødvendighed – og det vidste præsterne. Derfor skydes der med skarpt på herremænd, der udnytter og udpiner bønderne for arbejdskraft og på dovne adelsfolk, der på trods af deres lediggang ikke ønsker at gå forud for almuen med et godt eksempel ved at møde op i kirken. Fra Jyllinge-Gundsømagle lyder det: »da almuen er så tilbøjelig til at tage eksempler af fornemme folk, så er det ikkun til en slet opbyggelse for de ringere, at fornemme folk i København og andre steder har ... fuld frihed om søndag formiddagen at rejse ud for at gøre lystrejser og besøgelse på landet«.

Et andet gennemgående klagepunkt, der skyder skylden tilbage på centralmagten, er Landmilitsens eksercits, der ofte henlægges til kirketiden – og ofte er direkte forstyrrende for gudstjenesten. På Christianshavn skyder man til måls lige udenfor kirken og ubetænksomt af myndighederne er det også, at lade vagtparaden trække op kl. 11, hvilket holder krigsfolk og tilskuere fra kirken.

Disse indberetninger giver et billede af et samfund betragtet i frøperspektiv. Skrevet af dannede embedsfolk, der levede tæt på de almindelige hverdagsbegivenheder – og som var i stand til at reflektere dem og redegøre for dem i skrift. Derved er de en herlig kilde og til tider meget underholdende læsning og kulturhistorisk oplysende. Hvad jeg for eksempel ikke vidste, var, at keglespil tilsyneladende var den helt store fritidsbeskæftigelse for almindelige bønderkarle i 1700tallet. Men til tider er indberetningerne stereotype, når de benytter et skema, der er lånt fra Pontoppidans katekismus til at opregne de synder og overtrædelser, der finder sted.

Indberetningerne punkterer mange af de romantiske forestillinger om almuefolkene, der trofast gik i kirke hver søndag i de gode gamle dage. Vel gjorde de ej. Og hvis de gjorde, gik de hjem og vaskede bil, drak frokost, så fodbold og video og det der var værre, når de havde været til gudstjeneste. I kancelliet resigerede man overfor disse tingenes tilstand og biskop Harboes forslag fra 1774 til en stramning af helligdagslovgivningen blev stille og roligt lagt på en hylde. Tugtens tid var ved at være omme.

Carsten Bach-Nielsen

Poul Steen: *Gæld, kapital og rente. Præstøborgernes låneaktivitet 1695-1801. (Skrifter udgivet af Lokalhistorisk Afdeling, 1992), 189 s.*

På baggrund af EDB-behandling af et stort kildemateriale i Præstø byfogeds skøde- og panteprotokol og skifteprotokol m.m. fremlægger Poul Steen i denne bog en lang række analyser af Præstøborgernes økonomiske forhold i 1700-årene, således som de fremtræder gennem deres lån og långivning. Han tager udgangspunkt i en kort placering af den lille by, dens befolkningstal og topogra-